

Einsatzgruppe Wiking og kampen om arbeidskraften 1942–1945

Einsatzgruppe Wiking and the struggle for manpower 1942–1945

Gunnar D. Hatlehol

Ph.d. 2015.

Postdoktor ved Institutt for historiske studier, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

gunnar.hatlehol@ntnu.no

SAMMENDRAG

God tilgang på arbeidskraft var avgjørende for at Organisation Todt (OT) skulle kunne gjennomføre det ambisiøse byggeprogrammet for den tyske okkupasjonsmakten i Norge. Foruten nordmenn ble utenlandsk arbeidskraft av flere forskjellige kategorier, frie som fanger, sendt sjøveien til Norge. Mennesketransportene begynte våren 1942 og fortsatte til høsten 1944. Artikkelen viser hvilke vurderinger av arbeidskraftbehovet som ga støtet til disse transportene, hvilke avvik det var mellom ønskede antall og faktiske antall arbeidere, samt hvilke tyske institusjoner som hadde en styrende hånd i prosessene som tilførte Einsatzgruppe Wiking godt over 100 000 arbeidere.

Nøkkelord

Organisation Todt, krigsfanger, andre verdenskrig (1939–1945), tvangsarbeid.

ABSTRACT

Until the late autumn of 1944, Organisation Todt (OT) and Einsatzgruppe Wiking were continually short of labour. By then they could muster around 90,000 workers in Norway. All estimates of the numbers of workers Einsatzgruppe Wiking needed for the building projects were done from their headquarters in Oslo. The first estimates, from as early as March 1942, suggested a need for 50,000 workers, but the estimated needs were constantly

raised, until it finally, in January 1944, was revised to 94,300. From the very beginning it was decided that prisoners would constitute the backbone of OT's work force. Subsequently forming approximately 65 % of the personnel, they were expected to assume the roles of unskilled workers. The vast majority of them were Soviet POWs, while Polish POWs, as well as Yugoslav and German civilian prisoners, formed the smaller groups. Germans were preferred in the roles of skilled workers, but insufficient availability led OT to supplement these conscripted Germans with foreign wage workers from 21 different nations, even though this also resulted in the arrival in Norway of a number of unskilled wage workers. In addition, conscripted Norwegian workers constituted a significant group, especially as the Norwegians were much more available than other nationalities. While OT intended to keep the number of non-Norwegian wage workers at a low level, no obvious plan was followed for the recruitment of the foreign workers and the selection of nationalities seems to be random, based not on preferences, but availability. Oberkommando der Wehrmacht played a vital role in securing Einsatzgruppe Wiking most of the prisoner workers. Fritz Sauckel and his apparatus for forced labour recruitment were directly involved only occasionally.

Keywords

Forced labour, Prisoners of war, World War, 1939–1945, Organisation Todt.

Organisation Todt (OT) mobiliserte en liten menneskearmé, hentet fra minst 21 nasjoner, ofte med tvang, for å utføre byggearbeidene som Adolf Hitler beordret i Norge. Disse arbeiderne har aldri før blitt studert som kollektiv gruppe, slik bestrebelsene på å sikre arbeidskraften heller aldri har blitt sett i en helhet, selv om en rekke fremstillinger av noen av enkeltgruppene i OTs arbeidsstokk finnes.¹ Denne artikkelen handler mindre om arbeiderne, men fokuserer på programmet som ble iverksatt for å forsyne byggherr-en med arbeidskraft. I det følgende skal vi se på hvordan Einsatzgruppe Wiking vurderte sitt arbeidskraftbehov, hva slags typer arbeidskraft som ble foretrukket og hvilke prosesser som lå bak tilføringen av arbeidskraft til Norge. Artikkelen belyser avvikene som oppstod mellom OTs faktiske og ønskede arbeidsstyrke i Norge, samt undersøker hvilke tyske statlige institusjoner som avgjorde hvem og hvor mange av de ønskede arbeiderne som skulle hentes dit. I det siste henseendet er det særlig betydningsfullt å klarlegge rollen spilt av Fritz Sauckel, mannen med det øverste politiske og utøvende ansvaret for tvangsutskrivninger av sivil arbeidskraft i det tyskokkuperte Europa.

1. Marianne Neerland Soleim, *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945. Antall, organisering og repatriering*, doktoravhandling, Universitetet i Tromsø 2004, utgitt i bearbeidet utgave som bok fem år senere, er det klart viktigste verket om de sovjetiske krigsfangene. Om de polske sivile OT-arbeiderne har vi Emilia Denkiewicz-Szczepaniaks bok, *Polska siła robocza w Organizacji Todta w Norwegii i Finlandii w latach 1941–1945*, Torun 1999. Det nærmeste vi kommer en historiefaglig fremstilling av de jugoslaviske fangene, er Ljubo Mladenović, *Pod šifrom viking. Život, borba i stradanja jugoslovenskih interniraca u logorima u Norveškoj 1942–1945*, Beograd 1991. Hva gjelder øvrige nasjonaliteter, er forskningslandskapet karrig. Historiografien er redegjort for i Gunnar D. Hatlehol, *Norwegeneinsatz 1940–1945. Organisation Todts arbeidere i Norge og gradene av tvang*, NTNU 2015: 18–26.

STARTEN PÅ ET ARBEIDSINNSATSPROGRAM

Den planlagte jernbanen i Nord-Norge foranlediget direkte beslutningen i februar 1942 om å trappe opp OTs tilstedeværelse i landet.² Månedene etter fikk Einsatzgruppe Wiking også byggeansvar for kystbefestningene.³ Jakten på arbeidskraft til disse prosjektene startet nesten på bar bakke. I Trondheims-området, hvor OT-avdelingen Oberbauleitung Drontheim hadde hatt virksomhet i havneområdet siden våren 1941, mønstret de færre enn 5000 arbeidere. Den 5. mars 1942, kort tid etter tiltredelsen som innsatsgruppeleder, antok Willi Henne at han ville trenge 50 000 arbeidere i landet.⁴ Fem dager senere oppfordret det tyske arbeidsministeriets departementsråd Walter Letsch ham til å forsøke å dekke behovet mest mulig gjennom den norske befolkningen. Andre steder enn i Norge ville det bli vanskelig å skaffe den, advarte Letsch. Ministeriet var likevel interessert i å hjelpe OT med å skaffe tyske arbeidere. Fra tyske byggefirmaer kunne 2000 ansatte hentes inn, mens de øvrige 4000 tyskerne måtte utskrives.⁵ Innledningsvis stilte rustningsminister Albert Speer seg bak byggeprogrammet. Han satset på at arbeidsformidlingene i delstatene ville klare å sikre Henne arbeidskraften.⁶

Også i systemet til det tyske veivesenet ble det søkt etter mannskaper. Arbeidsministeriet utpekte regionavdelingen i Frankfurt, som Henne inntil nylig hadde tilhørt, til å danne OTs personellgrunnstamme i Norge.⁷ Tyske firmaer som OT hadde engasjert til innsats i landet tok med seg en del av sine ansatte, i tillegg til sivile tyskere som nå ble utskrevet direkte til dem i anledning oppdraget.⁸ Også andre regionalavdelinger sa seg beredt til å bidra med personell, men det faktiske utbyttet av rekrutteringen ble likevel klart færre enn de ønskede 6000, og enda flere tyskerne måtte utskrives gjennom lokale arbeidskontorer for å nærme seg antallet.

Fra første stund ble det åpnet for å dekke resten av arbeidskraftbehovet med krigsfanger. Arbeidsministeriet antydte et tall på 15–20 000.⁹ Avviket mellom Hennes behovsanslag og antallet arbeidere som realistisk sett kunne forventes tilført fra Tyskland, var fortsatt stort og styrket interessen for å finne mye av arbeidskraften i Norge. Allerede fra april 1942 begynte konkrete ønsker om norske arbeidere å meldes inn.¹⁰ I månedene som fulgte, etter spurte de enkelte OT-avdelingene langt flere norske enn tyske arbeidere, men forventningene om at nordmennene skulle løse mye av arbeidskraftmangelen viste seg snart sterkt overdrevne. For eksempel hadde OT i slutten av juni 1942 rundt 1400 tyske og 200 norske

2. OTs viktigste jernbaneprosjekt i Norge beskrives av Ketil Gjørme Andersen i hans artikkel her: «Teknisk æresoppdrag av høyeste orden. Organisation Todt og byggingen av Hitlers polarjernbane». Deres andre større jernbaneprosjekt ble å bygge en alternativ strekning som gikk utenom Trondheim by.
3. Torgeir E. Sæveraas behandler denne delen av OTs byggevirkosomhet i artikkelen «OT, Wehrmacht og byggingen av Festung Norwegen».
4. Bundesarchiv-Berlin (BA-B), R3901/20211. Notat W. Letsch, 10.3.1942.
5. BA-B, R3901/20211. Brev H. Koester til W. Letsch, 11.3.1942.
6. BA-B, R3901/20211. Brev A. Speer til Werner Mansfeld, 9.3.1942.
7. Ibid.
8. For private firmaers funksjon i OT, se Simon Gogls artikkel i dette nummeret: «Profittsøken uten kontroll? De tyske byggebedriftene under Einsatzgruppe Wiking».
9. BA-B, R3901/20211. Brev H. Koester til W. Letsch, 11.3.1942.
10. Riksarkivet (RA), Organisation Todt arkivdel 1 (OT1), E3c boks 7. Se bl.a. brev EW til RK, 23.4.1942.

arbeidere i avsnittet Trøndelag og Møre og Romsdal, langt lavere enn målsettingen deres om å disponere 8500 arbeidere. Så akutt var arbeidskraftmangelen at OT-avdelingen der betegnet stillingen som «katastrofal».¹¹

Den 12. mai 1942 gjorde rustningsministeriet arbeidsministeriet kjent med at OTs oppdrag også innbefattet veibygging i Nord-Norge. Det krevde involvering av enda flere firmaer, anslagsvis 10–15, som hvert tok med seg 50–100 av egne ansatte og som det var ønskelig å tilføre 100 nye utskrevne arbeidere hver. Igjen ble delstatenes arbeidskontorer, i forståelse med Generalbevollmächtigter für die Regelung der Bauwirtschaft (GB Bau) som dirigerte Tysklands byggevirksomheter på et overordnet plan, anmodet om å skaffe firmaene arbeidskraften.¹²

OTs ekspanderende byggeoppdrag i Norge tvang frem stadige revisjoner av arbeidskraft-behovsanslagene. I første halvdel av mai ble 12 000 tyske byggfagarbeidere og ufaglærte etterspurt. Behovene på jernbanebyggene i Nord-Norge, vagt oppgitt til «flere tusen», var da ikke en gang medregnet. Fra lettmetallprogrammet ble det i tillegg bedt om 1350 fagarbeidere, deriblant rørleggere, elektrikere og maskinmontører.¹³ Mot slutten av måneden kom Einsatzgruppe Wiking frem til mer konkrete tall over arbeidskraftbehovet i Norge. De måtte nødvendigvis bli mye høyere: Byggeprogrammet ble planlagt med sikte på at innsatsen krevde totalt 76 500 arbeidere. Størst andel var tenkt å tilfalle befestningsanleggene: 40 000. Jernbanene, veiene og kaiene skulle ha henholdsvis 25 000, 10 000 og 1500 arbeidere.¹⁴

Innen den 20. juli 1942 ble imidlertid dette behovsanslaget revidert til 81 900, en oppjustering som særlig skyldtes at ubåtanleggene i Trondheim (Dora I og II) nå ble antatt å trenge 8100 arbeidere.¹⁵ En annen vesentlig forskjell var at jernbaneprosjektet nå skulle prioriteres med 35 000 arbeidere mot befestningsbyggingens 31 000. Dessuten ville Einsatzgruppe Wiking avse 3700 færre arbeidere til veiprosjektene, siden deres nye samarbeidspartner, Statens Vegvesen, sa seg beredt til å bistå med sine egne veiarbeidere.¹⁶

Behovsberegningene ble gjort på forskjellige grunnlag og tilsynelatende bare i Norge. Overbyggeledelsene meldte inn sine behov, basert på egne vurderinger, samtidig som innsatsgruppen sentralt gjorde undersøkelser gjennom sine tre virksomhetsområdeavdelinger – jernbanebygg, veibygg og befestningsbygg.¹⁷ Ingen dokumentasjon tyder på at OT-Zentrale eller noen andre eksterne avdelinger og institusjoner, som på langt nær delte den samme detaljkunnskapen om forholdene lokalt, forsøkte å beregne arbeidskraftbehovet i Norge.

I midten av juli 1942 hadde OT 11 450 mann i arbeid i Norge, hvorav 3850 tyskere og de øvrige nesten utelukkende bestående av nordmenn og dansker. Ut over det var 5450 arbeidere enten på vei eller nylig ankommet.¹⁸ En omfattende logistisk operasjon lå bak

11. RA, OT1, E3c boks 7. Brev OBL Nord-West til EW, 24.6.42.

12. BA-B, R3901/20215. Brev E. Schönleben til Coßmann, 12.5.1942.

13. RA, OT1, E3c boks 6. Brev E. Schönleben til F. Sauckel, 11.5.1942.

14. RA, OT1, E3c boks 6. Notat F. Janssen, 29.5.1942.

15. RA, OT1, E3c boks 6. Notat EW, 20.7.1942.

16. RA, OT1, E3c boks 6. Notat EW, 20.7.1942.

17. RA, OT1, E3c boks 6. Notat F. Janssen, 26.6.1942; Notat EW, 8.8.1942.

18. RA, OT1, E3c boks 6. Notat EW, 20.7.1942.

transportene, som nærmest utelukkende måtte foregå med skip. Tonnasjemangel bidro til å forsinke mang en transport av mannskaper og materiell.¹⁹ Problemene stakk imidlertid langt dypere enn det rent logistiske. Antallet som ble klarstilt for arbeid i Norge var langt færre enn forventet. Nesten fire måneder inn i Einsatzgruppe Wikings byggeoperasjoner forløp tilføringen av nye mannskaper såpass langsomt at et noenlunde samsvar mellom faktisk personellstyrke og fastsatte personellmålsettinger umulig kunne oppnås i nær fremtid.

OT erkjente ved inngangen til oktober 1942 at krigsfanger og sivile fanger, de antatt lettest tilgjengelige arbeidskraftkildene, måtte dekke 90 % av det resterende behovet.²⁰ Allerede tidlig i april 1942 kom det signaler fra Tyskland om at fanger kunne settes til byggearbeid i Norge. Det var da ikke snakk om konsentrasjonsleirfanger, men rent formelt politiske fanger fra Jugoslavia og tyske straffanger.²¹ Sovjetiske krigsfanger hadde dessuten arbeidet i Norge siden august 1941, og pekte seg ut som en naturlig arbeidskraftkilde også for OT. Midtveis i juni 1942, om ikke før, signaliserte Einsatzgruppe Wiking at krigsfanger og andre fanger ville inngå som en hovedbestanddel i arbeidsstyrken de planla å bygge opp.²² Fangearbeidskraften bestod i all vesentlighet av ufaglærte menn.

Innledningsvis, i august 1942, hadde Willi Henne og Einsatzgruppe Wiking aspirasjoner om å tilføres 145 000 krigsfanger i 1943, hvorav 15 000 var tenkt tilført befestningsbyggene, 10 000 veibyggene og 120 000 jernbanen.²³ Sistnevnte tall lå ikke langt unna Nikolaus von Falkenhorsts vurdering om at byggingen av jernbanen i Nord-Norge ville kreve 145 000 sovjetiske krigsfangers innsats over fire til seks år.²⁴ 45 000 fanger av alle kategorier ble sett på som et umiddelbart behov, og viste seg å være nærmere det realistisk oppnåelige antallet på lengre sikt. Tanken om anskaffelse av et sekssifret antall krigsfanger ble tilsynelatende raskt erkjent å være virkelighetsfjern, for etter oktober 1942 fikk tallet 81 900 fornyet gyldighet som innsatsgruppens rekrutteringsmålsetting.

Den 25. september 1942 varslet Speer innstramninger på tilførselene av tyske sivile arbeidere til okkuperte områder. Tyske OT-arbeidere ville ikke bli overført til okkuperte områder dersom deres landsmenn allerede utgjorde mer enn 10–20 % av arbeidsstokken der.²⁵ Det var allerede tilfellet i Norge, og Henne kunne derfor ikke regne med å få stort flere enn de i overkant 4000 tyskerne han allerede rådet over.²⁶ Innsatsgruppens etterspørsel etter fagarbeidskraft var fra starten av ganske spesifikk og rettet mot en rekke håndverkergrupper. Men ulikt de firmaansatte hadde tyske utskrevne arbeidere som ankom Norge, en tilfeldig valgt yrkessammensetning. Tysk arbeidsformidling ignorerte OT-Zentrales stadige anmodninger om å tilføre Einsatzgruppe Wiking arbeidere fra bestemte yrkesgrupper.²⁷

19. RA, OT1, E3c boks 6. Se f.eks. notat F. Janssen, 31.7.1942.

20. RA, OT1, E3c boks 6. Notat F. Janssen, 1.10.1942.

21. Institute für Zeitgeschichte (IfZ), MA 268, bl. 4839–4841. Notat OKW/Wfst, 3.4.1942.

22. RA, OT1, E3c boks 6. Notat EW, 15.6.1942.

23. RA, OT1, E3c boks 6. Notat EW, 18.8.1942.

24. Earl F. Ziemke, *The German Northern Theatre of Operations 1940–1945*, Washington, DC 1959: 264.

25. RA, OT1, E3g boks 27. Rundskriv A. Speer, 25.9.1942.

26. RA, OT1, E3c boks 6. W. Henne til OT-Zentrale, 23.9.1942.

27. RA, OT1, E3c boks 6. Notat EW fra samtale med F. Schmelter, 30.9.1942.

Fokuset på å rekruttere utenlandske lønnsarbeidere ble sterkere utover høsten 1942, og det var innforstått at disse tjente som erstatning for tyske arbeidskrefter. Flere OT-avdelinger mislikte denne utviklingen og klaget over at utenlandske fagarbeidere presterte dårligere. Ledelsen i Oslo øynet under omstendighetene ingen andre utveier enn å få skolert, så langt det lot seg gjøre, sine utenlandske fagarbeidere til å håndtere arbeidsoppgavene bedre.²⁸ De tilsynelatende vilkårlige forsendelsene av utenlandske lønnsarbeidere til Einsatzgruppe Wiking betydde uunngåelig nok at en vesentlig andel hjelpearbeidere havnet i Norge. Siden mangelen på faglærte vedvarte, ble befestningsbyggevirkosomheten prioritert da fagarbeiderne skulle fordeles, for ved jernbanebyggene kunne hjelpearbeiderne bære en større del av arbeidsbøen.²⁹

Einsatzgruppe Wiking styrte også virksomheten i Danmark. Arbeidskraftbehovet der nærmet seg aldri samme høyder som i Norge. Antallet arbeidere vokste fra rundt 12 000 våren 1943 til 29 000 sommeren 1944. Et særtrekk ved arbeidsstyrken var at den nesten i sin helhet ble rekruttert fra landets egen befolkning. Foruten danskene hadde OT til enhver tid noen hundre tyske arbeidere, på det meste i overkant av 600, foruten ytterligere 300 fast ansatte. Utenlandske arbeidere der talte aldri flere enn 130.³⁰ Krigsfanger var ikke i arbeid i Danmark over lengre tid. Denne kontrasten til Norge sier også noe om betydningen krigsfanger og utenlandske arbeidere fikk i et okkupert område straks arbeidskraftmangelen ble akutt.

I SPENNINGSFELTET MELLOM MÅLSETTINGER OG REALITETER

Forandringer i byggeprogrammet og nye oppdrag virket uunngåelig nok inn på arbeidsinnsatsprogrammet.³¹ I februar 1943 tallfestet Einsatzgruppe Wiking sitt totale arbeidskraftbehov i Norge til 95 000. De så for seg at målsettingen først og fremst skulle oppnås ved hjelp av norske tvangsutskrevne arbeidere, krigsfanger og politiske fanger. Gikk det innsatsgruppens vei, ville antallet nordmenn økes med 21 200 til totalt 35 000 og antallet krigsfanger mangedobles fra 7000 til 26 000, slik de håpet å bringe antallet politiske fanger opp fra 1700 til minst 10 000.³²

Antallet utenlandske lønnsarbeidere ble derimot bare forskuttert økt fra 5500 til 7000. Bak dette beskjedne behovsanslaget lå nøkterne vurderinger om hvor mange lønnsarbeidere det var mulig å sikre seg. Rekrutteringen av frivillige så vel som ufrivillige arbeidere skulle skje gjennom vervingstiltak i Generalguvernementet Polen, Protektoratet Böhmen og Mähren, samt det tyskokkuperte Vest-Europa. I Einsatzgruppe Wiking merket man seg hvordan tilstrømningen av tyske arbeidere hadde flatet ut, og anslo at det tallmessige forholdet mellom tyske og ikke-tyske lønnsarbeidere i Norge holdt på å forskyve seg fra 1:4 til 1:8.³³

28. RA, OT1, E3c boks 6. Notat EW, 5.1.1943.

29. Willi Henne, «Organisation Todt in Norwegen», del 2: 3. Privat samling.

30. RA, Organisation Todt arkivdel 2 (OT2), Hfa boks 25. Arbeidsinnsatsstatistikk, 25.10.1944.

31. RA, OT1, E3g boks 27. Notat M.E. Feuchtinger, 16.2.1943.

32. RA, OT1, E3c boks 6. Statistikk, 15.2.1943.

33. RA, OT1, E11 boks 44. Utkast til årsberetning for EW, 19.3.1943.

Innen april 1943 modererte Henne imidlertid tallet til 94 000, inkludert 7000 personer i transport- og stabselementene. Hensyn ble da tatt til hvor mange arbeidere arbeidsplassene hadde kapasitet til å ta imot. Stadige losjiproblemer som forsinket tilføringen av arbeidskraft, røpet at innsatsgruppen manglet kapasitet til å ta imot så mange arbeidere som ønsket. De infrastrukturelle manglene viste seg særlig innenfor befestningsbyggingen og jernbanebyggingen.³⁴

Fra nå av ble det ønskede totalantallet bare gjenstand for mindre justeringer, slik som i september, da Einsatzgruppe Wiking satte behovet til 97 450 mannskaper i Norge. Beregningen baserte seg mer på antallet som var ideelt å oppnå enn hva som der og da var realistisk å forvente. Det handlet tilnærmevis om «et ønskeprogram», innrømmet Max Erich Feuchtinger, lederen for innsatsgruppens arbeidsinnsatsavdeling.³⁵ Et alternativt overslag lansert på samme tid, men tilsynelatende raskt forkastet, forespeilet en mer utstrakt og kompenserende nyttegjøring av mannskaper fra de to norske institusjonene Statens Vegvesen og Arbeidstjenesten, henholdsvis 12 000 og 5000.³⁶ I sin siste behovsvurdering, tidlig i 1944, gikk Einsatzgruppe Wiking inn for å øke arbeidsstokken i Norge til totalt 94 300, minus stabs- og transportpersonell. Som før hadde innsatsgruppen også klare ideer om arbeidskraftkategorienes tallmessige fordeling: Av lønnsarbeiderne skulle 8900 være tyske, 25 500 norske og 7400 utenlandske. Planen var å la de øvrige 52 500 øvrige arbeidere bestå av krigsfanger og andre fanger.³⁷

Gjennom hele 1943 og 1944 hadde OTs erklærte målsetting vært å disponere mer enn 90 000 arbeidere. Ved midten av januar 1943 hadde innsatsgruppen 27 458 arbeidere i Norge, noe som var mer enn en fordobling sammenlignet med antallet et halvt år tidligere. 8226 av dem, altså 30 %, var krigsfanger eller fanger.³⁸ Tre måneder senere hadde totalantallet arbeidere steget til 33 385. Særlig var det krigsfangetilføringene som bidro til de kraftige økningene av OT-personellstyrken i Norge utover sommeren og høsten. Den nådde 52 360 personer i september 1943. Fangearbeidskraften utgjorde da 51,7 % av arbeidsstokken, og andelen fortsatte å stige i enda noen måneder. 55,6 % av de 57 123 arbeiderne registrert i november var krigsfanger eller sivile fanger. Tallmessig steg faktisk arbeidsstyrken mer eller mindre i takt med økningen av antallet krigsfanger. De andre arbeidskraftkategoriene gjennomgikk ingen tallmessige svingninger som påvirket innsatsgruppens totalantall merkbart. Antallet norske arbeidere sank gradvis mot 12 000, mens de 5605 utenlandske lønnsarbeiderne var 740 flere enn i september.³⁹

Gjennom en plan som tok sikte på å overføre tyske arbeidere til Norge fra firmaer som var i innsats i Sovjetunionen, skulle grunnlaget for fortsatt vekst legges. Men realiseringen av en arbeidsstokk i Norge på i overkant av 94 000 forutsatte et langt sprang, og våren 1944 var antallet ikke i nærheten av å la seg oppnå. Tilgangen på ny arbeidskraft var utvilsomt

34. RA, OT1, E3j boks 35. Brev W. Henne til N. Falkenhorst, 12.4.1943.

35. RA, OT1, E3g boks 27. Rundskriv M.E. Feuchtinger, 21.9.1943.

36. RA, OT1, E3g boks 27. Notat M.E. Feuchtinger, 21.9.1943.

37. RA, OT2, Hh boks 1. Notat M.E. Feuchtinger, 4.1.1944.

38. RA, RK, Eci boks 82. Notat EW, 1.3.1943.

39. RA, OT1, E3g boks 22. Statistikk, 25.11.1943.

blitt vesentlig vanskeligere i det nye året. Innsatsgruppen passerte 60 000 arbeidere i juni, etter en vekst på bare 4920 det siste halvåret.⁴⁰

En avtale i juni 1944 banet veien for OTs overtakelse av flyvåpenets og marinens byggeorganisasjoner i Norge. Hensikten var å effektivisere bruken av arbeidskreftene og forenkle byggesektorens forvaltning, nå som man innså at Tysklands stilling i krigen var kritisk.⁴¹ Innlemmelsen av rent militære avdelinger ble løst ved at offiserene beholdt sine uniformer og grader, mens de menige mannskapene ikledte seg OTs uniformer. Hæren valgte som eneste forsvarsgren i Wehrmacht å beholde en egen byggeorganisasjon, men drev den i krympende omfang etter fullføringen av deres eneste større byggeprosjekt, Sørlandsbanen. Ved inngangen til oktober 1944 sysselsatte hæren en arbeidsstyrke på 14 848 personer, som med få unntak var sammensatt av norske arbeidere og sovjetiske og polske krigsfanger.⁴²

Overdragelsen av Luftwaffes og Kriegsmarines byggeorganisasjoner fikk umiddelbare følger for personellstyrkens størrelse. De 60 637 arbeidskreftene i juni var tre måneder senere vokst til 85 688. Mye av veksten skyldtes de 20 657 mannskapene som Luftwaffe avga.⁴³ Arbeidskraftkategoriene var proporsjonalt fordelt som før, mens fangearbeidskraften utgjorde 54,3 %. Antallet tyske arbeidere vokste etter sommerens tilførsler til 7504, mens de utenlandske lønnsarbeiderne talte 5412.⁴⁴ En ny kategori arbeidere, Wehrmachts ingeniørsoldater, ble dessuten satt inn for å bistå OTs byggearbeider på forskjellige nøkkelpunkter.

Den 20 000 mann sterke Einsatz Finnland, OTs selvstendige avdeling i Nord-Finland, hvor den tyske 20. bergarmé stod, gikk i juli 1944 inn i Einsatzgruppe Wiking. Finlands våpenhvile med Sovjetunionen tvang frem en full tysk militær retrett fra landet den 3. oktober. Operasjonen, gjort enda mer akutt av sovjeternes storoffensiv i retning Petsamo–Kirkenes fire dager senere, tok sikte på å evakuere alle styrker tilbake til Lyngenlinjen i Troms, hvor forsvarsverker skulle bygges for å hindre videre sovjetisk fremrykking.⁴⁵ Med på den langvarige retretten fulgte også personellet fra Einsatz Finnland, som i sin helhet var tilbake i Norge den 7. desember 1944.⁴⁶

De Einsatz Finnland-tilknyttede sovjetiske krigsfangene som overlevde retretten, ble satt til nye oppgaver i Norge, fremfor alt ved Lyngenlinjen. Over 5000 ingeniørsoldater ble etter hvert også midlertidig avgitt til OT for å være med på byggingen av denne.⁴⁷ Wehrmacht lånte dessuten ut ingeniørsoldater til Einsatzgruppe Wikings byggevirksomheter i Trøndelag og Sør-Norge. De opptil 9000 ingeniørtroppene – antallet deres svingte sterkt over tid – bidro til å løfte organisasjonens personellstyrke til rundt 90 000, svært nær forrige års målsetting.

Overtakelsen av Luftwaffes og Kriegsmarines byggeorganisasjoner sommeren 1944 betydde imidlertid at store deler av mannskapene som innsatsgruppen mottok derfra ble kanalisert til

40. RA, OT2, Hh boks 1. Statistikk, 25.1.1944.

41. Willi Henne, «Organisation Todt in Norwegen», del 1: 11.

42. RA, OT1, Hfa boks 25. Statistikk, 1.10.1944.

43. RA, OT2, Hh boks 2. Rundskriv EW, 2.9.1944.

44. RA, OT2, Hfa boks 25. Statistikk, 25.9.1944.

45. Ziemke 1959: 302.

46. RA, OT2, Hfa boks 25. Dagsordre, 7.12.1944.

47. RA, OT2, Hfa boks 25. Statistikk, 25.12.1944.

prosjekter som i utgangspunktet ikke var deres, men som snarere – i hvert fall for en periode, tvang dem til å spre sine undertallige krefter på enda flere satsingsområder. På den andre siden tvang den prekære drivstoffmangelen frem innskrenkninger i deler av byggevirksomheten.⁴⁸ Færre forsyninger fra Tyskland gjorde det igjen nødvendig å spare inn på bruken av innsatsgruppens tilgjengelige redskaper og maskiner. Konsentrasjon om færre byggeplasser ble en logisk følge av ressursmangelen, noe som igjen bidro til å korte ned avviket mellom OTs faktiske arbeidsstyrke og personellmålsetting. Imidlertid ble de overlevende krigsfangene som fulgte med 20. bergarmés retrett fra Nord-Finland, hovedsakelig plassert på bygg og anlegg langs Lyngenlinjen eller sendt tilbake til Tyskland. Å heller overføre dem til andre pågående byggeprosjekter i Norge var mindre aktuelt. 12 828 av OTs mennskaper ble satt inn på den forsvarslinjen som var et produkt av retretten og inntil sommeren 1944 et uforutsett prosjekt.

Krigens frontlinjer begynte på samme tid å overskride Tysklands riksgrenser, med de omprioriteringene som det utløste: 31 av de 102 firmaene evakuert fra Nord-Finland ble sendt tilbake til Riket, sammen med 716 tyske arbeidere. Ytterligere 22 firmaer ble flyttet til Narvik-området, flere av dem i påvente av tilbaketrekking. Inngrepene synliggjorde prioriteringskonflikten mellom byggeforetakene i Norge og Tyskland. I tillegg hentet OT-Zentrale 3109 tyske arbeidere tilbake til Tyskland i tidsrommet oktober 1944 og januar 1945, sammen med et hundretalls firmaer.⁴⁹ Parallelt med disse tegnene til delvis nedtrapping stod stadig nye byggverk ferdig, noe som åpnet muligheter for å overføre arbeidere til andre prioriterte prosjekter i Norge.

ARBEIDSINNSATSPROGRAMMETS BESLUTNINGSAKTØRER

Einsatzgruppe Wiking var helt avhengig av andre institusjoners støtte og samarbeid for å sikre arbeidskraften de satte mål av seg å skaffe. I Norge holdt innsatsgruppen fast på at firmaenes anmodninger om arbeidskraft måtte rettes til dem gjennom overbyggedelene. Selv sendte innsatsgruppen sine henvendelser til Berlin opp kommandokjeden og til neste ledd, OT-Zentrales avdeling Arbeitseinsatz.⁵⁰ Slike ordnede kommunikasjonsformer handlet ikke bare om å mane til respekt for organisasjonshierarkiet og ha tillit til overordnede kommandoer i Norge, men også om å gi ledelsen i Berlin arbeidsforhold til å danne seg et bedre bilde av de eksisterende arbeidskraftbehov. OT-Zentrale måtte erkjenne at det ble umulig å styre arbeidsinnsatsen dersom innsatsfirmaene stadig tok direkte kontakt med dem i håp om å sikre seg det ønskede personellet.⁵¹

I Norge gjorde innsatsgruppens arbeidsinnsatsavdeling krav på eneretten til å formidle OTs arbeidskraftønsker til Berlin. De fåtalls ytre inntrengningene i reviret deres falt i dårlig jord, også om de kom fra innsatsgruppens forsyningsavdeling eller fra Rikskommissariatet.⁵² Etter at Einsatzgruppe Wiking var kommet i full virksomhet, innsatte OT-Zentrale en

48. RA, OT2, Hfa boks 24. Brev W. Henne til E. A. Roth, 11.11.1944.

49. RA, OT1, E3c boks 6. Oversikter datert 1.12.1944, 4.1.1945 og 22.1.1945.

50. RA, OT1, E3c boks 6. Notat EW Nachschub IIa, 4.8.1942.

51. RA, OT1, E3b boks 3. Rundskriv OT-Zentrale, 7.11.1942.

52. RA, OT1, E3e boks 13. Brev M.E. Feuchtinger til EW Referat Nachschub, 21.12.1942.

områdeansvarlig, «Gebietsbeauftragter», for Norge, Danmark og Finland. Denne mannen, Heinrich Hugo Franz Fuchs, skulle til daglig ivareta innsatsgruppens interesser i OT-Zentrale, særlig innenfor personell- og forsyningsspørsmål. Fuchs stod derfor i løpende kontakt med Henne. Forespørsler etter tyske arbeidere som allerede befant seg i organisasjonen, kunne i utgangspunktet ordnes i direkte kontakt med OT-Zentrale.⁵³ De øvrige tyske arbeiderne som Einsatzgruppe Wiking søkte i oppstartfasen, måtte skaffes gjennom dialog med arbeidsministeriet, som deretter satte sitt arbeidsformidlingsapparat i sving.

Den tyske hæren fikk uvurderlig betydning for arbeidsinnsatsprogrammet til Einsatzgruppe Wiking. Det var Oberkommando der Wehrmacht (OKW) og deres krigsfangeorganisasjon som i samarbeid med OT-Zentrale sørget for å forsyne innsatsgruppens byggeplasser med sovjetiske krigsfanger. Sovjeterne, som Wehrmachtbefehlshaber Norwegen senere supplerte med polske krigsfanger, utgjorde alene over halvparten av arbeidsstokken. OKW kom OT-Zentrale og byggeprogrammet i Norge til hjelp allerede ved *Einsatzgruppe Wikings* oppstart i april 1942, og brukte sin innflytelse til også å rekvirere arbeidskraften til tyske og jugoslaviske fanger som formelt sett befant seg i henholdsvis justisministeriets og SS' varetekt.⁵⁴ I august 1942 etablerte OT-Zentrale samarbeidet med OKWs krigsfangeorganisasjon, som la grunnlaget for å sende titusener av krigsfanger til arbeid for Einsatzgruppe Wiking.⁵⁵

Mobilisering av lønnsarbeidere var et anliggende som lå i sivile institusjoners hender. Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz (GBA), under Fritz Sauckel, var våren og sommeren 1942 i ferd med å overta kontrollen over arbeidsformidlingen i Tyskland. Derfor hentet OT-Zentrale de første tyske arbeiderne til Norge etter forhandlinger med og ved hjelp av Tysklands arbeidsministerium. Først senere, da det også ble aktuelt å rekruttere utenlandske lønnsarbeidere, kom GBA sterkere inn i bildet. Som OT-Zentrales arbeidsinnsatsansvarlige spilte Fritz Schmelter en nøkkelrolle i kontakten med Sauckels organisasjon. Denne rollen kan bare ha blitt styrket av at han også hadde en stilling i GBAs faglige stab.⁵⁶ Det var først og fremst Schmelter som førte forhandlingene på vegne av Einsatzgruppe Wiking. I perioder utpå sommeren 1942 bistod en av Speers nære medarbeidere, Gerhard Fränk, ham.⁵⁷ GBA holdt utover høsten 1942 kontakten med forskjellige lokale okkupasjonsadministrasjoner i sine forsøk på å gjøre flere arbeidere tilgjengelig for innsatsgruppen.

Sauckels folk lette også etter utenlandsk arbeidskraft i Tyskland, men foretok seg ikke mer dersom denne allerede var opptatt.⁵⁸ Mandatet deres ga dem øyensynlig ikke adgang til å rekvirere arbeidere som allerede var blitt utskrevet og tildelt en arbeidsgiver. Antallet utenlandske lønnsarbeidere ved byggeplassene lå alltid lavere enn ambisjonsnivået som Einsatzgruppe Wiking la seg på. Det gir grunn til å tro at GBA, i den grad OT-Zentrale

53. RA, OT1, E3c boks 6. Notat W. Henne med referat fra fjernskriv fra H. Fuchs, 27.7.1942.

54. IfZ, MA 268, bl. 4839–4841. Notat OKW/Wfst, 3.4.1942.

55. BA-B, R 3901/20172. Notat Ewald Diemer-Willroda, 20.8.1942.

56. Christiane Botzet, «Ministeramt, Sondergewalten, und Privatwirtschaft. Der Generalbevollmächtigte für die Regelung der Bauwirtschaft» i Rüdiger Hachtmann og Winfried Süß (red.), *Hitlers Kommissare. Sondergewalten in der nationalsozialistischen Diktatur*, Göttingen 2006: 127.

57. RA, OT1, E3c boks 6. Se bl.a. notat W. Henne, 27.7.1942.

58. RA, OT1, E3c boks 6. Notat OZ-Zentrale, 31.10.1942.

stilte seg bak innsatsgruppens innmeldte personellbehov, bare tidvis imøtekom ønskene de ble forelagt nordfra. Et spørsmål som dermed melder seg, er hvilke kriterier og vurderinger GBA la til grunn da de valgte å fordele utskrevne arbeidere til OT og byggeprosjekter i Norge fremfor til oppgaver i Tyskland eller andre steder på kontinentet. GBAs bevarte arkiv kaster ikke lys over institusjonens løpende kontakt med OT-Zentrale angående arbeidskraftspørsmål i Norge i tiden etter høsten 1942, men fraværet av dokumentasjon kan også leses dit hen at GBA fra da av ikke befattet seg med videreforsendelsen av de tusenvis av lønnsarbeidere som havnet i Norge frem til 1944.⁵⁹ I så fall fikk OT tildelt sin andel av arbeidskraften *en masse* fra GBA, hvorpå OTs ledelse i Berlin bestemte hvor mange av arbeiderne som skulle overføres videre til virksomheten i Norge.

GBAs viktige stilling på sitt felt kom til syne med Hitlers direktiv av 22. mars 1944, den andre gangen Føreren involverte seg aktivt for å forsyne Norge med arbeidskraft.⁶⁰ Samme dag, i en samtale med OT-Zentrales leder Xaver Dorsch om OTs byggeprogram, hadde Hitler vært særlig opptatt av den trege fremdriften til Nordlandsbanen. Nå ville han «under alle omstendigheter» forsere prosjektets fremdrift ved å tilføre det 4000 tyske arbeidere og 15 000 sovjetiske krigsfanger.⁶¹ GBA fikk oppdraget med å skaffe denne arbeidskraften i samspill med OKW.⁶² Forvaltningen av krigsfanger var i utgangspunktet Wehrmachts eneansvar, men en andel sovjetiske krigsfanger ble vinteren 1941/42 tilført GBA for arbeid i rustningsindustrien, og grunnet vanskelighetene med å fremskaffe arbeidsdyktige krigsfanger, måtte OKW i mai 1944 be GBA om å avgi 5000 av sine sovjetere til Einsatzgruppe Wiking.⁶³ Innsatsgruppen høstet på denne måten sin første større tildeling av arbeidskraft på lang tid, og det var betegnende for vanskelighetene med å oppnå den ønskede personellforsterkningen at en ordre fra Hitler måtte til for å skjære igjennom hindringene.

Virkelighetens utfordringer, slik de fortonte seg for Tyskland, var imidlertid såpass kompliserte at selv denne ordren hadde begrenset effekt, i hvert fall når det gjaldt tilførsler av tyske arbeidere, enda Hitler gjentatte ganger fremhevet jernbaneprosjektets betydning. Det opprinnelige kravet på 5000 tyske arbeidere til anleggene i Nordland hadde blitt senket til 4000, uten at innsatsgruppen ved utgangen av mai hadde mottatt flere enn 1000 tyskere, sendt fra Einsatzgruppe Ruhrgebiet. Henne så byggeprogrammet truet, og purret overfor Speer.⁶⁴ Problemene skyldtes mangel på ledig fagarbeidskraft. Å frigjøre flere tyske arbeidere fra andre prosjekter i Tyskland, fantes det ikke vilje til. Løsningen ble å stille 5000 ingeniørsoldater fra Luftwaffe til Hennes disposisjon.⁶⁵

Som institusjon var GBA så godt som usynlig i Norge. Sauckel hadde ingen «Beaufragter» her, til forskjell fra de aller fleste andre tyskokkuperte områder. Et eget tjenestested, slik GBA hadde i en rekke allierte og nøytrale land, fantes heller ikke i Norge. Den eneste

59. GBAs arkiv inngår i dag i arbeidsministeriets arkiv ved Bundesarchiv, Berlin.

60. Direktivet finnes i BA-MA, RW 4/714a.

61. Trond Johansens privatarkiv. Notat X. Dorsch, 27.3.1944.

62. Martin Moll (red.), «Führer-Erlasse» 1939–1945, Stuttgart 1997: 405.

63. RA, OT1, E3c boks 7. Brev F. Sauckel til H. Lammers, 31.5.1944.

64. BA-B, R 50 I/1593. Brev W. Henne til A. Speer, 30.5.1944.

65. Willi A. Boelcke, *Deutschlands Rüstung im Zweiten Weltkrieg. Hitlers Konferenzen mit Albert Speer 1942–1945*, Frankfurt am Main 1969: 381.

tilknytningen til denne nøkkelaktøren i Tysklands tvangsarbeidspolitik var bestemmelsen om at Gruppe Arbeitseinsatz, en av fire grupper i Rikskommissariatets avdeling Arbeit und Sozialwesen, var bundet av direktivene fra Sauckel.⁶⁶ En nærliggende forklaring på Sauckels manglende representasjon i Norge er at det aldri kom på tale å sende norsk arbeidskraft til Tyskland, og kontorets hovedfunksjon var nettopp å sikre Riket arbeidskraft fra de okkuperte områdene; transporten av arbeidere videre til Norge og fordelingen av arbeidskraften der, hørte ikke til GBAs anliggender.⁶⁷ Spørsmålet er også om hvor rede Josef Terboven ville ha vært til å tillate en gauleiterkollega som han ikke hadde noen nære relasjoner til, å få operere i Norge.

I alle spørsmål om norsk arbeidskraft måtte Einsatzgruppe Wiking forholde seg til Rikskommissariatets avdeling Arbeit und Sozialwesen, som lå under hovedavdeling Volkswirtschaft. Avdelingens oppgave var å ivareta de lovmessige sidene rundt arbeidsinnsatsen og trygdetiltakene, samt overvåke gjennomføringen av dem. Ansvaret begrenset seg imidlertid til norske arbeidere generelt og utenlandske arbeidere ved sivile tyske selskaper i Norge.⁶⁸ For OT ble avdelingen bindeleddet til norsk statsforvaltning. Utskrivninger av norsk arbeidskraft krevde samarbeid med NS-myndighetene gjennom hele okkupasjonstiden og ble utført av apparatet til det sterkt nazifiserte Direktoratet for arbeidsformidling og arbeidsløshetsstrygd, en etat under det norske Sosialdepartementet. Ønsket Einsatzgruppe Wiking tilføringer av flere norske arbeidere, måtte forespørselen gå til Sosialdepartementet og Direktoratet via Rikskommissariatets avdeling.⁶⁹ Innmeldte arbeidskraftbehov ble deretter behandlet av de norske arbeidsformidlingsorganene og mer eller mindre forsøkt etterkommet.⁷⁰

Ifølge Hans Clausen Korff forsøkte Henne i 1942 å innlemme avdeling Arbeit und Sozialwesen i Rikskommissariatets hovedavdeling Technik, som Henne selv ledet, men ga opp da han kom frem til at grepet ikke ville bringe ham så mye norsk arbeidskraft som ønsket.⁷¹ Det var en riktig slutning i den grad avdelingen hadde et for begrenset mandat til å tvangsutskrive norsk arbeidskraft etter eget forgodtbefinnende. Men for en maktorientert leder som Henne, ville det ha vært logisk å forsøke å overta avdelingen. Overtakelsen kunne også fått en administrativt forenkling betydning for Einsatzgruppe Wiking, siden det ville gitt muligheter til å kommunisere direkte med norske arbeidsformidlingsmyndigheter.

Som GB Baus fullmektig i Norge tilegnet Henne seg en makt som gikk langt ut over myndigheten nedfelt i stillingen hans som innsatsgruppeleder. Han befant seg i en trippelrolle som gjorde ham til den sterke mannen innenfor bygg- og anleggsdelen av okkupasjonsøkonomien og som ga ham avgjørende innflytelse i fordelingen av arbeidskraft ved landets bygg og anlegg. Det var en innflytelse som ble formalisert gjennom overenskomsten

66. Ute Simon (red.), *Findbücher zu Beständen des Bundesarchivs. Band 36. Reichsarbeitsministeriums Bestand R 41*, Koblenz 1991: XXVII.

67. Se Hans Otto Frøland, Gunnar D. Hatlehol og Mats Ingulstad, «Regimenting Labour in Norway during Nazi Germany's Occupation» i Elizabeth Harvey og Kim Christian Priemel (red.), *Working Paper No. 12*, Berlin 2017.

68. For avdelingens virkeområder, se RA, RK, Eci boks 1–117.

69. RA, OT1, E3c boks 6. Brev W. Henne til Inspektør der Landesbefestigung Nord, 9.6.1942.

70. Se Gunnar D. Hatlehol, *Tvangsstyringen av arbeidslivet under hakekorset 1940–1945. Diktat og kollaborasjon*. I Frank Meyer (red.), *Arbeiderhistorie. Årbok for Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek*. 2018 (s. 50–68). Oslo 2018.

71. RA, Privatarkiv Hans Clausen Korff, F boks 1. Hans Clausen Korff, «Norwegens Wirtschaft im Mahlstrom der Okkupation. Teil 1», upublisert manuskript: 116. Korff ledet avdeling Finanz i hovedavdeling Volkswirtschaft.

mellom Albert Speer og Fritz Sauckel, kunngjort ved et direktiv den 9. juni 1943, som tilkjente GB Bau og hans underordnede instanser råderetten over utskrevne arbeidere innenfor all bygg- og anleggsvirksomhet.⁷² I Norge hadde fordelingsspørsmålet frem til da blitt avgjort av GB Baus fullmektig i samråd med Falkenhorsts stab.⁷³

Koblingen mellom GB Bau og OT hadde potensial i seg til å bli problematisk fordi en rekke andre involverte i bygg- og anleggsbransjen ivret etter å få sine personellbehov dekket av utskrevet arbeidskraft. Hæren protesterte da OT våren 1943 ble bevilget langt flere norske arbeidere enn dem, til tross for at Wehrmachts samlede arbeidsstokk stadig hadde krympet de siste to årene.⁷⁴ Konflikten tilspisset seg imidlertid ikke. Hennes avhengighetsforhold til de militære og styrkeforholdet dem imellom tilsa at han ikke ville risikere at uenigheter eskalerte til opphetet strid. Han kunne ikke gå for langt i å favorisere OT når han utøvde GB Baus myndighet, men måtte et stykke på vei balansere egne behov mot behovene til Wehrmacht og næringens andre større aktører, som omfattet Nordag, I.G. Farben, Statens Vegvesen og NSB.⁷⁵ Størst andel av kaken fikk likevel OT.

Disponeringen over utskrevne arbeidere ved bygg og anlegg i Norge forble ikke et uproblematisk anliggende. I begynnelsen av 1944 utfordret avdeling Arbeit und Sozialwesen Hennes råderett over disse arbeiderne ved å be Terboven tilsidesette Speers og Sauckels bestemmelse i Norge. Avdelingen mente at direktivet gjorde det mulig for Henne å gi byggeøkonomien en «monopolstilling».⁷⁶ Helst ønsket de flere arbeidere derfra overført til industri- og produksjonssektoren. Kjernen i spørsmålet var interessekollisjonen mellom Hennes hovedavdeling og Carlo Ottes, og bestrebelsene på å sikre sine «revir» mer arbeidskraft. Rikskommissariatets to hovedavdelinger hadde i praksis sektorisert ansvaret for okkupasjonsøkonomien seg imellom, med industri- og produksjonssektoren som hovedavdeling Volkswirtschafts domene.

Ikke uventet var Henne uinteressert i å avgi makt til avdeling Arbeit und Sozialwesen. Han forsvarte sine disposisjoner, som han anså for å være i henhold til GB Baus og GBAs intensjoner, og overfor Terboven lovet han å ivareta også behovene til produksjonssektoren.⁷⁷ Terbovens svar synes ikke å være bevart, men ingenting tyder på at noen maktforskyvning til fordel for avdeling Arbeit und Sozialwesen fant sted, enten det skyldtes Terbovens tilfredshet med Hennes virke eller manglende interesse for å sette seg opp mot et såpass klart direktiv fra Speer og Sauckel. GB Baus fullmektig beholdt en fast hånd på rattet i arbeidskraftfordelingsspørsmål, mens Avdeling Arbeit und Sozialwesen bare hadde adgang til å forflytte norske utskrevne arbeidere mellom arbeidsplasser innenfor bygg- og anleggsbransjen.⁷⁸

Terbovens egen rolle i arbeidskraftpolitiske spørsmål er vanskeligere å få øye på, men ser ut til å ha begrenset seg til saker av overordnet natur. Hans interesse for infrastrukturelle prosjekter i Norge ledet på en naturlig måte til et engasjement for å sikre dem nødvendig arbeidskraft. Selv involverte han seg sommeren 1941 for å få innført den første

72. RA, OT1, E3g boks 27. Rundskriv A. Speer og F. Sauckel, 9.6.1943.

73. RA, RK, Eci boks 71. Rundskriv RK Abt Arbeit u. Sozialwesen, 29.3.1943.

74. BA-MA, RW/39/114. Referat fra møte 21.6.1943.

75. RA, OT1, E3g boks 22. Brev Dr. Wick til Chefintendant beim WBN, 1.8.1944.

76. RA, OT1, E3g boks 27. Brev W. Henne til J. Terboven, 26.1.1944.

77. RA, OT1, E3g boks 27. Brev W. Henne til C. Otte, 26.1.1944.

78. RA, OT1, E1m boks 47. Se bl.a. rundskriv W. Henne, 20.5.1944.

lovgivningen som legitimerte tvangsutskrivninger av nordmenn.⁷⁹ Senere arbeidsmobili-seringstiltak krevde hans bifall, slik det var med alle beslutninger som grep dramatisk inn i nordmenns livssituasjon. Om nødvendig trakk han også i trådene for å bedre rammene for arbeidsinnsatsen i Norge. Det skjedde da Sauckel våren 1942 rettet krav til ham om å avgi norsk arbeidskraft til foretak i Tyskland. Terboven koblet inn rustningsministeriet og Schönleben, som meddelte Sauckel at en slik arbeidskraftavgivelse var uforenlig med forsøkene på å dekke behovene til byggeprosjektene i Norge. Snarere var det maktpåliggende å tilføre Norge arbeidskraft utenifra, poengterte Terboven, ettersom byggevolumet overgikk norsk økonomis yteevne mangfoldige ganger.⁸⁰

Tilfellene der arbeidskraft glapp for Einsatzgruppe Wiking er flere, og viser at god kontakt mellom innsatsgruppen og OT-Zentrale ikke uten videre sikret arbeidsinnsatsprogrammet fremgang. Eksterne tyske institusjoner og ulike andre forhold utenfor deres kontroll hadde sitt å si, til dels også når det handlet om personell som allerede befant seg i OTs system. Motstridende prioriteringer kunne også være inne i bildet og på den måten sørge for at arbeidskraftbehovene i Norge ble nedprioritert.

Arbeidsministeriets bestemmelse om obligatorisk arbeid for tyske jøder som mottok arbeidsløshetsstrygd, hadde vært anvendt siden slutten av 1938. Mange av dem var blitt arbeidsløse som en direkte følge av jødeforfølgelsene. Ved krigsutbruddet hadde arbeidskontorene rukket å internere 20 000 jøder i tallrike mindre arbeidsleirer over hele Tyskland, hvor de under Gestapos kontroll ble tvunget til arbeid, atskilt i egne kolonner. Innen massedepotasjonene fra Tyskland startet i oktober 1941, talte de 50 000 jøder.⁸¹ Hundrevis av firmaer dro nytte av dem. Kanskje er det derfor ikke overraskende at Einsatzgruppe Wiking, under hardt press for å skaffe mer arbeidskraft, kastet sine øyne på jødiske tvangsarbeidere, nærmere bestemt noen av de mer enn 8000 polske jødene som siden slutten av 1940 hadde blitt hentet til Tyskland for å arbeide på motorveiene.⁸²

Planene tok form i løpet av juli 1942. De første som pekte seg ut var et 500-talls jøder som arbeidet for OT gjennom Berlin-firmaet Otto Conrad. Henne engasjerte seg selv i bestrebelsene på å få hentet jødene til Norge.⁸³ Det var et svært sjeldent eksempel på at innsatsgruppeledelsen kunne opptre proaktivt når den ble oppmerksom på eksistensen av tilgjengelig arbeidskraft i Tyskland. Det lå i kortene at jødene ikke skulle behandles som vanlige arbeidstakere, men settes under bevoktning og holdes isolert fra de andre arbeiderne.⁸⁴ I oktober brakte imidlertid OT på det rene at jødene var blitt sendt tilbake til Polen grunnet innstillingen av motorveiprojektene og at Reichssicherheitshauptamt heller ikke tillot jøders arbeidsinnsats utenfor Tysklands grenser.⁸⁵ Akkurat den føringen, sammen med det pågående folkemordet, satte en definitiv stopper for OTs nye forsøk på å skaffe seg jødiske tvangsarbeidere.

79. RA, OT1, E2b boks 4. Notat C. Otte, 3.7.1941.

80. RA, OT1, E3c boks 6. Brev E. Schönleben til F. Sauckel, 11.5.1942.

81. Wolf Gruner, *Jewish Forced Labor under the Nazis. Economic Needs and Racial Aims, 1938–1944*, Washington 2006: 20.

82. Gruner, s. 199, 205.

83. RA, OT1, E3c boks 7. Fjernskriv OBL Nordreisa til EW, 20.7.1942.

84. RA, OT1, E3c boks 7. Notat F. Janssen, 3.8.1942.

85. RA, OT1, E3b boks 3. Notat OT-Zentrale, 10.10.1942.

En kontingent politiske fanger fra Sør-Frankrike, først 8000, senere 12 000, ble forespeilet innsatsgruppen i februar 1943 som forsterkning av krigsfangenes innsats.⁸⁶ En interessekollisjon med Wehrmacht-ledelsen førte imidlertid til at innsatsgruppen i løpet av mars måtte la den muligheten fare. Sikkerhetsmessige og politiske hensyn lå bak. Stigende norsk motstandsaktivitet og de store innslagene av aktive kommunister blant fangene, bekymret den tyske militære overkommandoen i Norge. Tyske vaktavdelinger hadde kapasitetsproblemer, og overkommandoen anså det umulig å avverge fangeflukt over den alltid nærværende svenskegrensen. Foruten Falkenhorsts sikkerhetsmessige betenkeligheter, spilte også politiske hensyn inn. Han fryktet at flukttilfeller kunne forverre Tysklands forhold til det nøytrale Sverige.⁸⁷ Bakgrunnen var mest sannsynlig at en god del jugoslaviske fanger allerede hadde flyktet dit det siste halvåret og brakt med seg skrekkehistorier fra fangeleirene. Einsatzgruppe Wiking gjorde dessuten et forgjeves fremstøt for å sikre seg noen av de omtrent 600 000 italienske soldatene som ble tatt til fange og sendt til Tyskland som «militærinternerte» i etterkant av Italias våpenstillstand med de allierte den 8. september 1943.⁸⁸ På en synlig måte viste dette hvordan prioriteringen av arbeidskraftbehov på kontinentet førte til at behov i Norge måtte vike.

Målet om 8900 sivile tyske OT-arbeidere ble aldri nådd. I 1944 svingte antallet mellom 7000 og 7500. Også ambisjonene om å ha 7400 utenlandske lønnsarbeidere i Norge forble utenfor rekkevidde. Da de i sum passerte 5200 i juli 1943, stoppet veksten mer eller mindre opp.⁸⁹ Nye utenlandske lønnsarbeidere kom riktignok til, men ikke stort flere enn antallet som ble dimittert eller av ulike grunner hentet ut av Norge, og tidvis færre. I 1944 falt faktisk antallet utenlandske lønnsarbeidere fra 5312 i januar til 4725 i juli, før det den høsten stabiliserte seg på rundt 4700.⁹⁰

På det meste utgjorde de utenlandske lønnsarbeiderne omtrent 73 % av innsatsgruppens endelige tallmessige målsetting for Norge. I vid forstand var ikke dette noe stort avvik. På den andre siden meldte Einsatzgruppe Wiking aldri inn særlig store behov for utenlandske lønnsarbeidere. Tildelinger av et firesifret antall arbeidere årlig var det som skulle til for å nå målsettingen. Men slike tallmengder blekner dersom de stilles opp mot dimensjonene til arbeidsinnsatsprogrammet på kontinentet, og lar oss ane konturene av et system som ikke møtte OTs innrapporterte personellbehov med ureservert velvilje.

NØKKELPERSONEN FRITZ SAUCKEL?

Det var Sauckel «som bestemte hvor fangene skulle sendes og sørget for at store mengder sovjetiske krigsfanger og tvangsarbeidere ble deportert til Norge.»⁹¹ Ordene forekommer i Marianne Neerland Soleims bok om krigsfangene, men kan godt stå som eksempel på en forestilling som over tid har glidd over til å bli en opplest og vedtatt sannhet. Utsagnet

86. RA, OT1, E3g boks 27. Notat M.E. Feuchtinger, 16.2.1943.

87. BA-MA, RW/39/179. AOK Norwegen «Tätigkeitbericht für den Monat März 1943, 1.4.1943».

88. RA, OT1, E3g boks 22. Brev EW til OT-Zentrale, 15.1.1944.

89. BA-B, R 83/9. Statistikk, 25.7.43.

90. RA, OT2, Hfa boks 25 og Hh boks 1. Statistikker, januar–september 1944.

91. Marianne Neerland Soleim, *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945*, Oslo 2009: 124.

ledsages ikke av noen kildehenvisning. Nærmere studier viser også at det ikke finnes ryggdekning i kildene for å tillegge Sauckel noen betydelig plass i OTs arbeidsinnsatsprogram. Samarbeidet mellom OT-Zentrale og OKWs krigsfangeorganisasjon var den dynamiske faktoren som sikret Einsatzgruppe Wiking krigsfanger, selve ryggraden i arbeidsstokken. Sauckels apparat hadde et generelt ansvar for utskrivninger og transport av sivile lønnsarbeidere, ikke krigsfanger. Et vesentlig unntak her var GBAs bistand i å overføre 5000 krigsfanger til Norge i mai/juni 1944, men selv da var deres involvering mer begrenset. Etter en periode med aktiv deltakelse under innsatsgruppens oppstartfase, forsvant GBA også ut av bildet som aktør i lønnsarbeideranliggender vedrørende byggeprogrammet i Norge.

I boken *Reichskommissariat Norwegen* skriver historikeren Robert Bohn at Sauckel var sjømann i den norske handelsflåten før den første verdenskrig, for så å tilføye at han fra 1942 sørget for at «utallige tvangsarbeidere og krigsfanger ble deportert til arbeidsinnsats i Norge.»⁹² Bohn forsøkte kanskje her å antyde en sammenheng mellom Sauckels norske sjømannsfortid og hans senere arbeidsinnsatspolitikk overfor byggevirksomheten i Norge, men enhver påstand om at Sauckel viste en spesiell godvilje overfor arbeidskraftforespørselene fra Norge, har svak forankring i fakta. Antallet sivile arbeidere som ble sluset videre til Norge, tilsvarte godt under én prosent av det totale antallet som gjennom GBAs iherdige virke havnet i Tyskland. Det taler imot at ledende tyske arbeidsformidlingsaktører følte en spesielt sterk forpliktelse til å imøtekomme behovene i Norge. Trolig ligger det mye nærmere sannheten å erklære at antallet utenlandske lønnsarbeidere var summen av hvordan OT-Zentrale valgte å fordele sine tildelte arbeidskraftressurser.

Studiet av Einsatzgruppe Wikings virksomhet i Norge avdekker at vurderingene av arbeidskraftbehovet ble gjort fra hovedkvarteret i Oslo, mens rammebetingelsene ble satt i Berlin. Hitler selv inntok en tilbakeholden rolle i spørsmålet, og involverte seg direkte bare to ganger for å hjelpe på arbeidskrafttilgangen. Det kan også tilsi at han generelt sett ikke oppfattet arbeidskraftmangelen som problematisk stor, enda han la mye prestisje i byggingen av kystbefestningsverkene og de infrastrukturelle prosjektene i Norge.

Innsatsgruppens endelige personellbehov ble satt til 94 300. På tampen av 1944 disponerte organisasjonen anslagsvis 90 000 mannskaper i Norge. Personellmålsettingen var på det nærmeste nådd – tilsynelatende. Det hører imidlertid med til historien at byggeoppdraget på det tidspunktet var blitt betydelig revidert og at innsatsgruppens kvantitative arbeidsstyrke de siste to årene hadde ligget til dels langt under det ønskede nivået. Sett i forhold til målsettingen, bar arbeidsinnsatsprogrammets sluttresultat unektelig preg av å være litt for lite og altfor sent. Men to og et halvt år inn i innsatsen kom OT til punktet der arbeidskraftmangel ikke lenger var et problem. Med markant unntak av Nordlandsbanen var byggeprosjektene deres ved krigens slutt enten avsluttet eller i ferd med å ferdigstilles. Det forteller at arbeidsinnsatsprogrammet, tross vanskeligheter underveis, i lengden forsynte Einsatzgruppe Wiking med mesteparten av arbeidskraften de trengte.

92. Robert Bohn, *Reichskommissariat Norwegen. «Nationalsozialistische Neuordnung» und Kriegswirtschaft*, München 2000: 144.